

מלחמת המצווה של הרבי מלובביץ בלוחות הברית

מה היתה צורתם המקורית של לוחות הברית שקיבל משה בסיני, מלבנית או קמורה בחלקה העליון ומי השפיעו על הדימוי?

יעקב שביט 30.05.2017 00:02

בשנת 1981 הכריז הרבי מלובביץ על מלחמת מצווה נגד הצורה הרווחת שבה מופיעים לוחות הברית על הפרכת של ארנות הקודש, על שערי ספרים ובפרסומים שונים. לדעתו, מקורה של הצורה הזאת בנצרות "רחמנא לצלן". הרבי מלובביץ דרש על העניין כבר שנים קודם לכן, אבל הדרשה בשבת תשמ"א על פרשת "כי תשא" (על חטא העגל ושבירת הלוחות) עוררה כמה מחסידיו לפעולה. אחד מהם, הרב מנחם בן ציון וילהלם מירושלים שזכה לתואר "השליח לענייני לוחות מרובעים", הגיע באישון לילה לבתי כנסת שחטאו בלי דעת, הסיר את הפרכות וחש לאמן חוקם פרכות כדי שיעשה את התיקונים עוד באותו לילה. כך, כבר בבוקר שלמחרת התנססה לתפארה הפרכת ועליה הצורה "הנכונה" של לוחות הברית, כלומר, מלבנית. מסופר עליו כי לא נח ולא שקט עד ש"טיהר" עשרות בתי כנסת בעיר.

קדם לו במצווה הרב מיכאל טייטלבוים, מנהל מוסדות "אוהלי תורה" בקראון הייטס, ניו יורק, שאחרי שיחה עם הרבי מיהר ועלה על סולם גבוה כדי לתלוש מהקיר את הלוחות הקמורים שתלו עליו. גם הרבנות הראשית לישראל השתכנעה והמירה בסמל המוסד את לוחות הברית הקמורים בלוחות מרובעים. אתר "חב"דפדיה" מדווח על ההצלחה הגדולה שנחל המבצע להצלת מאמינים תמימים מ"עבודה זרה", כלומר מההשפעה הנוצרית על "סוד התורה כולה — הלוחות".

על מה יצא הקצף ולמה? — אתחיל בכך שהמושג "לוחות הברית" מופיע פעם אחת במקרא: "שְׁנֵי לֶחֶת הָאֲבָבִים לְחוֹת הַבְּרִית" (דברים ט' י"א), שאינו זהה לדברים "הכתוב בספר תורת משה", שהוא "ספר הברית". הצירוף הזה גם נזכר בברית החדשה, ב"איגרת אל העברים" (ט' 4). הצירוף "לוחות" ו"דְבָרֵי הַבְּרִית עֲשֶׂרֶת הַדְּבָרִים" מופיע רק בשמות ל"ד כ"ח. במקומות אחרים הם נזכרים כ"לַחַת הָעֵדֻת" ו"לַחַת אֶבֶן" (שמות ל"א י"ח).

בתלמוד המושג מופיע פעמים מעטות (לדוגמה, ירושלמי כלאים מ"ב ע"ב) ויותר מהן במדרשים (לדוגמה, ויקרא רבה [מרגליות] פרשה צ, פרשה ח'), והם מעניקים לו משמעות חדשה בטענה שעל הלוחות השניים נכתבה גם התורה שבעל פה. אשר לעשרת הדיברות, הם נקראו בבית המקדש יחד עם קריאת שמע. אך בתגובה על הופעת הנצרות, שאז נכסו עשרת הדיברות על ידי "המינים", פסקה קריאתם כחלק מקריאת שמע: בשם רב מתנה ורבי שמואל בר נחמן נאמר שאמנם ראוי לקרוא כל יום את עשרת הדיברות — "ומפני מה אין קורים אותן מפני טענת המינים [=הנוצרים] שלא יהו אומרים אלו לבדן ניתנו לו למשה בסיני" (ירושלמי, כתב יד לידן, ברכות, פ"א ה"ה, ג' ע"ג, טור 9).

כלומר, הפסקת הקריאה באה בתגובה לטענת היהודים המתקרבים לנצרות כי עשרת הדיברות לבדם מחייבים ואילו יתר המצוות אינן מחייבות. התוצאה היא שהדיברות נקראים שלוש פעמים בשנה (בפרשת "יתרו", בפרשת "ואתחנן" ובחג השבועות) כשיש העומדים בעת הקריאה ויש שאינם עומדים, כדי לא לבדל בין הדיברות ובין התורה. לפי הרמב"ם, עמידה פירושה "שיש בתורה מדרגות ומקצתה מעולה ממקצתה, וזה רע עד מאוד" (שו"ת הרמב"ם סימן רס"ג). זאת ועוד: כדי לא להידמות לנוצרים, המבדילים בין עשרת הדיברות לבין יתר מצוות התורה, נקבע שלוחות הברית לא מגלמים את התורה כולה ובמעמד הר סיני קיבל משה לא רק את עשרת הדיברות אלא את התורה כולה.

ה"ניכוס" הנצרי של עשרת הדיברות היה דו-משמעי: מצד אחד, הם סימלו את "הברית (הישנה) שהופרה" בגלל חטאיו של עם ישראל ובמקומה באה "ברית חדשה" המייתרת את התורה והמצוות ומסומלת על ידי הצלב. לכן הופיעה הסינגוגה (היהדות) באמנות הנצרית של ימי הביניים בדמות אשה עיוורת ומושפלת שלוחות הברית נשמטים מידיה לארץ. דימוי נפוץ אחר היה זה של משה השובר את הלוחות, כשלפעמים "קרניו" (הפירוש המוטעה ל"ולא ידע כי קרן עור פניו") דומות לקרניים של שטן, למראה חטא עגל הזהב.

מצד אחר, הנצרות, שדחתה את התורה ("וגלוי וידוע שבתורה לא יצדק האדם לפני האלוהים כי צדיק באמונתו יחיה", אל הגלטיים ג' 10-11) ולפיה ה"ברית" בין אלוהים ועם ישראל התיישנה והזקינה וקרחבה אל קצה, כמו לקחה לעצמה את עשרת הדיברות, ובעיקר את חמשת האחרונים. לפי אוגוסטינוס הדיברות שניתנו על ידי משה נהפכו באמצעות ישוע לכללים של אמת וחסד, כלומר לציוויים אוניברסליים. גם לפי תומס אקווינס הדיברות נחשבים לכללים של התנהגות מוסרית. מהמאה ה-11 ואילך התחילו להופיע הלוחות ומשה האוחז בהם באמנות הנצרית במערב באילוסטרציות של כתבי יד של התנ"ך, בציור וגם באבן, בחזית של כמה קתדרלות, כשבחוב המקרים הלוחות קמורים בחלק העליון.

לוחות הברית אינם מופיעים בבתי הכנסת העתיקים והם לא היו סמל איקוני יהודי עד ימי הביניים המאוחרים. רק מאות שנים אחרי הנצרות הם החלו לקבל מעמד סמלי, מנגד לזה שקיבלו באיקונוגרפיה הנצרית. יש לציין שלא התנהל בקהילות היהודיות שום פולמוס בעד ונגד המנהג להציג את לוחות הברית בבתי הכנסת. היו פולמוסים אחרים. למשל, פולמוס שניטש בגרמניה במאה ה-12 כשבכותל הצפוני של בית הכנסת בקלן ציור אריות ונחשים (לדעת י"מ תא-שמע בהשפעת הופעתן של הכנסיות המצוירות והמזוגות באיחופה).

במאה ה-13 החלו להופיע בגרמניה לוחות הברית, מלבניים או קמורים, על כתבי יד מאוירים של התנ"ך, של מחזורים ושל ההגדה, כמו הגדת ראשי הציפורים מדרום גרמניה (תחילת המאה העשירית), הגדת סרייבו מ-1320 לערך (שמקורה בספרד) ועל שערי ספרים. מראשית המאה ה-16 מופיעים הלוחות לפעמים באבן בחזית בית הכנסת, ובעיקר בצד הפנימי של ארנות הקודש, מעל ארון הקודש ולבסוף על הפרכת. מהמאה ה-19 ואילך נהפכו לוחות הברית לתו ההיכר של בתי הכנסת, תחילה באיחופה, ולנושא חוץ באמנות היהודית (למשל, הציור של מוריץ דניאל אופנהיים מהשנים 1817-1818).

להלכה, הרבי מלובביץ לא טעה כשטען כי אמנים ומדפיסים נוצרים הם האחראים להופעת לוחות ברית קמורים באיקונוגרפיה היהודית, אבל הוא התעלם מכך שלפעמים היו אלה אמנים יהודים שעשו במלאכה. בכל מקרה, הקצף לא יצא על כך שהשפעה נוצרית היא שעוררה את הופעת לוחות הברית כסמל באיקונוגרפיה היהודית אלא על כך שאומץ ה"דגם הנצרי" של הלוחות. כלומר, לוחות שהקצה העליון שלהם קמור אף שהמקרא לא מתאר את צורת הלוחות, אלא רק מספר על שני לוחות: "וַיִּתֵּן יְהוָה אֵלַי, אֶת שְׁנֵי לֻחֹת הָאֲבָנִים כְּתוּבִים בְּאֶצְבַּע אֱלֹהִים" (דברים ט' י'); וכשמה יורד מההר הוא אוחז בשני לוחות: "נָתַן יְהוָה אֵלַי, אֶת שְׁנֵי לֻחֹת הָאֲבָנִים, לְלֻחֹת הַבְּרִית... וְאֶפֶן וְאֶרֶד מִן הַהָר... וְשְׁנֵי לֻחֹת הַבְּרִית עַל שְׁתֵּי יָדַי... וְאֶתְפֹּשׂ בְּשְׁנֵי הַלְּחֹת" (דברים ט' י"א-י"ז); ועל הלוחות הראשונים נאמר שהם היו "כתובים משני עבריהם זה מזה" (שמות ל"ב ט"ו).

מחוץ לחומש הלוחות נזכרים רק בשני מקומות, בתיאור מקדש שלמה במלכים א' ח' ט': "אֵין בְּאֶרֶן רֶק שְׁנֵי לֻחֹת הָאֲבָנִים אֲשֶׁר הִנֵּחַ שָׁם מֹשֶׁה בְּחָרֶב"; ובעקבותיו בדברי הימים ב' ה' י'. יוסף בן מתתיהו כותב ב"קדמוניות היהודים" על "שני לוחות ועליהם כתובים עשרת הדיברות", וגם בדמיונם של חז"ל מדובר היה בשני ריבועי אבן (בבלי בבא בתרא י"ד ע"א, ועוד), או לפי הירושלמי, לוחות מלבניים הנפרדים זה מזה. ובכן, המקורות לא מתארים את שני הלוחות כדיפטיך, כלומר כשני לוחות מלבניים שטוחים המחוברים זה לזה (כשני דפים של קודקס), ובצורתם זאת הם הופיעו באיקונוגרפיה היהודית בהשראת האמנות הנצרית. לפי חוקרת האמנות חות מלניקוף, ההשראה באה מלוחות כתיבה מעץ מצופה שעווה (wax-covered writing tablet), שהיו בשימוש במערב במיניאטורות מן המאה ה-11 ואילך, והצורה הזאת

נפוצה במהירות. אבל מניין הופיעה הצורה המקומרת? לפי טענה שאין בה ממש, המקור היו אסטלות או מצבות קבורה קדומות.

השערה הנראית לי מבוססת יותר היא שהצורה הקמורה הופיע בהשראת האפסיס, או הגומחה, בדרך כלל חצי מעגלית, הממוקמת בקיר המזרחי של בסיליקות ושל כנסיות שם ממוקם המזבח. הצורה הזאת אומצה באיקונוגרפיה היהודית ללא התנגדות, ואף נמצאו מקובלים, ובהם רבי משה קורדובי (1570-1522) ורבי אברהם אזולאי (1643-1570), שקבעו בהשראת הזוהר (יתח פ"ד ב') שהלוחות ירדו כמעין טיפות של טל עליון ונקרשו כשירדו לארץ, ומכאן שהיו קמורים. לפי מסכת אבות, הלוחות נבראו בערב שבת בראשית ו"אין מרובע מששת ימי בראשית".

זאת ועוד: אב בית הדין החרדי ביחשלים, הפוסק ישראל יעקב פישר (1925-2003), הציע כי הידור הוא לעשות את הלוחות עגולים ולא מרובעים, וזאת כדי לשנות מה שהיה במשקן משום האיסור לעשות כלים בתבנית שהיתה להם במקדש. חוקרת האמנות שרית שלו־עיני גורסת כי מאמצע המאה ה-14 הוחלפו הלוחות באיורים לכתבי יד במגילה מגוללת לרחוב (בצורה המזכירה את האופן שבו אוזז משה את התורה בציר קיר מדורה איחפוס מן המאה השלישית לספירה, שלא היה מוכר כמובן לאמנים בימי הביניים) המסמלת את התורה. ואולם, במערב לא תפסה מגילה את מקומם של הלוחות, ולא רק בבתי הכנסת.

אפשר לדון בשאלה אם האיקונוגרפיה הנוצרית והאיקונוגרפיה היהודית התכתבו ביניהן בכל הנוגע ליצירת הלוחות כחלק מההתכתבות בין הנצרות והיהדות או שהופיעו כביטוי לפרשנות אוניברסליסטית שלהם. לענייננו, חשוב שהדוחות הרבים של באי בתי כנסת ברחבי העולם היהודי לא העלו בדעתם שהם חאים לנגד עיניהם את לוחות הברית בלבש נוצרי, ואף היו פוסקים שסברו כי "קשה להוכיח שזה מנהג נוצרים" וגם שהצורה הקמורה באה "להרבות יופי", ולכן אין פסול בלוחות קמורים. כל זה עד שבאו הרבי מלובביץ ורבי אחרים והזהירו כי אי לעיניים שכך חאות.

האיחנה היא שהפוסלים והמתירים כאחד התעלמו מכך שהצורה המקובלת על שניהם, שני לוחות מלבניים צמודים זה לזה, נשאלה גם היא מהדיפטיך הלקוח מהאמנות הנוצרית. ובמלים אחרות, לא רק הופעת לוחות הברית באיקונוגרפיה היהודית היתה חידוש, אלא גם הופעתם כדיפטיך, בין מלבני ובין מקומר, ולכן היו שניהם צריכים להיפסל.

גם הצורה הקחובה לתיאור המקראי, שלפיו משה אוזז בשני לוחות נפרדים הנמצאים האחד לפני האחר, נמצאת באיקונוגרפיה הנוצרית, לדוגמה, בפסיפס על רצפת הקתדרלה בסיינה או בציר משה של רמברנדט מ-1659; אבל דווקא הצורה הזאת לא אומצה באיקונוגרפיה היהודית.

נעזרתי הרבה, בין היתר, במאמרים של רות מלניקוף, גד צרפתי, בצלאל נרקיס ושרית שלו־עיני; ולא אצא ידי חובתי בלי להזכיר שהיה זה מיכאל הנדלזלץ שלפני שנים הרבה עורר את ענייני בנושא.